

Előítélet

Az előítélet problémája egyszerre áll az erkölcsfilozófia, a társadalomelmélet, a politológia, a szociológia és az ismeretelmélet középpontjában. Különös és sokértelmű fogalomról van szó, amely mind a filozófiai gondolkodás, mind a tudományos megismerés szempontjából kulcsfontosságú. Tematikus blokkunk átfogó képet ad az előítélet problémájának sokféle aspektusáról.

Első két tanulmányunk a hermeneutika kontextusában vizsgálja az előítélet problémakörét. Fehér M. István írása Gadamer előítéletre vonatkozó álláspontjának rekonstruálására és értelmezésére tesz kísérletet, majd a gadameri nézeteket a filozófiai megismerés szélesebb összefüggéseibe helyezi. A tanulmány egyik középponti állítása az, hogy míg a felvilágosodás szerint a megértéshez arra van szükségünk, hogy előítéletektől mentesek legyünk, addig Gadamer ezzel ellentétes nézete szerint a megértéshez rendelkezniünk kell előítéletekkel. A tanulmány bemutatja, hogy Gadamernél az előítélet kérdése mindenekelőtt az előzetes megértéssel áll kapcsolatban, és ez utóbbit szem előtt tartva egyezsersmind a tekintély és a hagyomány körében is vizsgálja a kérdést. A tanulmány első két szakasza Gadamer módszertanát és történeti vizsgálódásait tekinti át. Ezek után a szerző megmutatja, hogy Heidegger milyen módon előlegezte meg és körvonalazta a probléma Gadamer általi kezelését. Végül egy rövid függelékben visszatér a Kant és a hermeneutika között fennálló párhuzamokra, s a *Pöhlitz-féle metafizikai előadások* egy szövegrészének elemzésével igazolja azt az állítást, mely szerint az előítéletek a megértésnek nem annyira akadályai, mint inkább – épp ellenkezőleg – feltételei.

Olay Csaba egy arisztotelészi gondolattal kezdi a tanulmányát, amely szerint „Minden mesterségbeli tudás, minden tanítás és minden intellektuális tanulás már meglévő ismeretből jön létre”. Ha a már meglévő tudást előfeltevésnek tekintjük, akkor minden gondolkodás előfeltevésekre épül. Nem létezik *cognitio ex nihilo*. Amennyiben továbbá a filozófia alapvető feladatának tartja, hogy önmagát mint gondolkodást tisztázza, akkor az előfeltevések kérdése még közelebb kerül a filozófia centrális kérdéseéhez, mégpedig az öntisztázás reflexív feladata értelmében. A filozófiai hagyomány a tudást hordozó előfeltevések probléma-

körébe ennek megfelelően egyrészt a filozófia, másrészt a tudás és tudomány előfeltevés-mentességének vagy előfeltevésektől való függőségének problémája során ütközött bele. A tudás végső megalapozása irányába tett lépések óhatatlanul az előfeltevések vizsgálatához és gyakran az előfeltevés-mentesség követelményéhez vezetnek. Ezzel szemben Gadamer filozófiai hermeneutikája a problémát az „előítéletek rehabilitálása” keretében tárgyalta. Az előítéletek rehabilitálása Gadamer szerint sajátos „produktivitásuk” miatt szükséges, mivel a megértés előfeltételeit alkotják. Olay Csaba írása először röviden feleleveníti, miként merül fel általában a filozófia számára az előfeltevések és előítéletek kérdése, kitekintve a társadalomtudományi, szociálpszichológiai nyelvhasználatra is. Ezt követően a tanulmány nagyobb részében a hermeneutika sajátos előítélet-felfogását elemzi, majd, ennek következményeként, a hagyomány és autoritás gadameri értelmezését Odo Marquard szkeptikus kompenzációfilozófiája felől is megvizsgálja.

A harmadik tanulmány az előítélet problémáját a kortárs erkölcsfilozófia kontextusában közelíti meg. Réz Anna egy olyan témát vizsgál, amely az utóbbi mintegy húsz évben került az erkölcsfilozófia és a pszichológia látóterébe, nevezetesen az ún. hallgatólagos, avagy implicit előítéletek természetét: következményeiket, az általuk viselt felelősség kérdését, illetve megváltoztathatóságuk lehetőségét és módszereit. Az implicit előítéletek különlegessége, hogy nem vagyunk tudatukban, nem is tudjuk közvetlenül befolyásolni őket, és gyakran kifejezetten ellentmondanak explicite (őszintén) képviselt nézeteinknek. Ezen jellegzetességeik miatt az implicit előítéletek által kiváltott cselekedetek (például valamilyen faji vagy nemi csoporthoz tartozó személlyel szemben) nem teljesítik azokat a feltételeket, amelyeket a cselekvésért viselt felelősség feltételeiként szokás értelmezni, nevezetesen a tudatosságot, a befolyásolás képességét és az azonosulást a cselekedetben kifejeződő értékítéletekkel. Réz megvizsgál olyan újabb értelmezéseket, amelyek elkülönítik a felelősség ún. attribúcionista és szubsztantív értelmét, és erre a megkülönböztetésre támaszkodva próbálják értelmezni az olyan eseteket, amikor az ágenst annak ellenére felelősnek tartjuk a cselekvésért, hogy a fenti feltételek nem teljesülnek. A tanulmány ezen túl amellet is érvel, hogy noha az implicit előítéletek természete és a megváltoztatásra vonatkozó lehetséges módszerek fontos erkölcsi és társadalomfilozófiai kérdések, mindazonáltal az implicit előítéletekből fakadó viselkedés okozta károk mérséklésének hatékonyabb módja lehet a megfelelő törvényi környezet és intézményrendszer kialakítása, mint önmagunk „átnevelése”.

A tematikus blokk utolsó két tanulmánya szociálpszichológiai és szociológiai megközelítést alkalmaz. Erős Ferenc cikke az előítélet problémáját a következő kérdés alapján vizsgálja: van-e valami közös abban, ahogy különböző korszakokban különböző emberek az előítéletekről gondolkodnak? Kiindulópontja egy amerikai filozófus és pszichoterapeuta, Elisabeth Young-Bruehl könyve. Erős Ferenc átveszi a könyvből azt a gondolatot, hogy szubsztanciális értelem-

ben nem létezik *az* előítélet, hanem csak – különböző fajta – előítéletek vannak. A II. világháború utáni amerikai előítélet-kutatás főbb történelmi trendjeit áttekintve azt látjuk, hogy először az antiszemitizmusé volt a „vezető szerep”, ezt váltotta fel az ötvenes és hatvanas években a fehér rasszizmus, majd a hetvenes és nyolcvanas években a szexizmus és a homofóbia. Napjainkban a hagyományos – etnikai, „faji” és gender-alapú – előítéletek mellett egyre nagyobb szerepre tesznek szert az életkor szerinti és a gyermekekkel szembeni előítéletek (*ageism* és *childism*). Az előítélet – Sigmund Freud kifejezésével – a „kis különbségek nárcizmusán” alapszik, modern kifejezéssel a *csoporthatározás*, amely az emberek közötti relatív különbségeket az emberi pszichikum abszolút különbségeivé, a „mi” és az „ők” mindig *bennünket igazoló*, kategorikus ellentétévé merít. Ezt a megközelítést gondolja tovább kritikusan a norvég filozófus, Lene Auestad, aki ismét a pszichoanalízishez, ezúttal a trauma-elmülethez fordulva próbálja megvilágítani, hogy az előítélet mint hallgatolagos társadalmi konszenzus hogyan nyer megerősítést a tudattalan folyamatokban, már a kora gyermekkortól kezdve. Young-Bruehl és Auestad pszichoanalitikus ihletettséggű, filozófiailag is elmélyült munkái az előítéletek vizsgálata számára olyan perspektívákat nyújtanak, amelyek messze túlmutatnak a klasszikus előítélet-kutatások Allport és Adorno művei által kijelölt irányain.

Sík Domonkos cikke az előítélet fogalmát nem episztemológiai, hanem elsősorban szociológiai aspektusa felől vizsgálja. Történelmi értelemben az idegentapasztalatok a modernitásban válnak jelentőssé, így az előítélet mint probléma is a modernitásban jelenik meg. E történelmi szituáltság miatt az előítélet működési feltételei folyamatosan változnak, ezért az előítéletek értelmezései is folyamatos aktualizálást igényelnek. A szerző annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy a különböző logikák szerint szerveződő társadalmi terekben milyen lehetőségfeltételek jellemzik az előítéletek működését. A kérdést különösen bonyolulttá teszi, hogy a modern társadalmakban az előítéletek működése a társadalmi diskurzusok témája lesz, és széles rétegek számára válik morális kérdéssé a velük való szembenézés. E reflexív működésmód megértéséhez a szerző azt javasolja, hogy az előítélet problémáját a klasszikus tudatfilozófiai modell helyett hálózatelméleti keretben közelítsük meg. Első lépésben a kritikai társadalomelméletek hálózati szintézisét vázolja fel, majd a hálózati keretek között újraértelmezett előítéletekhez való viszonyulás különböző lehetséges formáit tekinti át. A hálózati torzulás és a szenvedés tapasztalatából kiindulva különbséget tesz az előítéletekhez való dogmatikus, idealizáló és adekvát attitűdök között. A harmadik lépésben ebben az átfogó modellben írja le a torzító előítéletek meghaladásának lehetőségeit.

A *Varia* rovatban Biczó Gábor, Kaposi Márton és Kovács Eszter írását közöljük. Biczó „Ki a »Másik«”? című írása az antropológia ún. kritikai fordulatát elemzi, aminek a kiindulópontja a tudás „kartezianus” reprezentációs modelljének feladása a „Másik”, a más kultúrához tartozó személyek, csoportok

megismerése vonatkozásában. A fordulatnak többféle kiváltó oka is volt, így az antropológus szerepére, a vizsgálati alannyal való viszonyára vonatkozó reflexió, másfelől az antropológiai kutatás „tárgyának” átalakulása: az intakt, lokalizált, a kutatótól független életvilágú „bennszülött” csoportok, etnikumok fokozatos megszűnése, illetve összekeveredésük más csoportokkal (köztük a kutatóval); továbbá ugyanennek a folyamatnak a másik oldalaként a kutatás lehetséges tárgyainak kibővülése. Biczó Clifford és Rabinow antropológiai munkásságából indul ki, majd számos tényleges, illetve potenciális filozófiai kapcsolatra mutat rá, amelyek hatást gyakoroltak az antropológia fordulatára – így Foucault és Ian Hacking ismeretelméleti nézeteire, valamint fenomenológiai hatásokra, elsősorban Waldenfels elképzeléseire a „Másik”, az „Idegen” fenomenológiai tapasztalatáról.

Kaposi Márton tanulmánya Dante politikafilozófiai nézeteit vizsgálja. Dante felfogása szerint lehetséges egy olyan, az egész emberiségre kiterjedő monarchia létrejötte, amely garantálja a hatalom igazságosságát és az egyetemes békét. Ennek az államalakulatnak a lehetősége (az isteni gondviselés mellett) döntően az emberi értelem képességeiben van megalapozva. Az értelem, illetve az „ideális állam” értelmezésében Dante több forrásból is merített, de Kaposi tézise szerint a legfontosabbak ezek között Arisztotelész összetett lélekelmélete, illetve a tomista monarchiaelmélet mellett Averroës pszichológiai-lélekképzési elképzelései voltak.

Kovács Eszter Diderot élete utolsó évtizedének politikafilozófiai nézeteit elemzi, amelyeket „lapszéli jegyzetekként” kínál Diderot válogatott írásainak újabb, 2013-ban megjelent magyar kiadásához. Kovács szerint utolsó korszakában Diderot radikálisabb nézeteket vallott, mint korábban, az *Enciklopédia* szerkesztőjeként: határozottabban bírálta az abszolút monarchiát, az abszolút hatalom felszámolását és a népet képviselő törvényhozás szükségességét hirdette; elítélte a gyarmatosítást, és nagyobb hangsúlyt helyezett a természet törvényeinek tiszteletben tartására. A tanulmány egyrészt Diderot oroszországi utazásához kapcsolódó írásaira fókuszál, így a *Feljegyzések II. Katalin cárnőnek*, illetve a *Megjegyzések a Nakazról* jegyzeteire, másrészt *A két India története* általa írt (Raynal néven publikált) részeire.

Szemle rovatunkban két recenzió olvasható: Bekő Éva Ambrus Gergely *Tudományos elmélfilozófia: a paralelizmustól a materializmusig* (Budapest, L'Harmattan, 2015) című monográfiájáról ír, Baresi Tamás pedig a Pabis Eszter által szerkesztett, *Az erőszak reprezentációi* (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015) című kötetet ismerteti.

Ambrus Gergely – Ullmann Tamás